

Boekbesprekingen

G.J. Westerhof, **Statements and stories; towards a new methodology of attitude research** (proefschrift). Thesis Publishers, Amsterdam 1994, 189 p.

De aanleiding tot dit proefschrift vormde de waarneming dat de aan de KU-Nijmegen ontwikkelde POVO-schaal voor het meten van politieke houdingen, het uitstekend 'deed' wanneer hij afgenomen werd bij studenten, maar het slecht deed wanneer hij werd voorgelegd aan een steekproef uit de bevolking. Is de psychometrische kwaliteit van deze schaal afhankelijk van het opleidingsniveau van de respondenten, en zo ja, waarom is dat dan het geval? En in hoeverre doet dat verschijnsel zich ook voor bij schalen die andere attitudes beogen te meten, zoals die ten opzichte van gezondheid en ziekte?

Om het verschijnsel 'attitudemeting per vragenlijst' in een bredere context te plaatsen, beschrijft de auteur in hoofdstuk 1 helder en compact de geschiedenis van het survey-onderzoek. Hoofdstuk 2 handelt over het debat dat volgde op het artikel van Philip Converse (1964) over 'non-attitudes' en de geringe samenhang en stabiliteit in de antwoorden van niet-geïnvolveerde respondenten die daarvan het gevolg zijn. Het sociale aspect van de politieke meningsvorming komt meer uitgebreid in hoofdstuk 3 aan de orde, waarbij Westerhof zich vooral laat leiden door het werk van Pierre Bourdieu.

Op grond van deze theoretische overwegingen stelt de auteur in hoofdstuk 4 dat de mate waarin een attitude op een bepaald terrein voor een respondent centraal staat, van invloed is op diens antwoordgedrag: hoe meer centraal, hoe hoger kans op stabiele, consistente en snel gegeven reacties. En de mate van centraliteit van een attitude hangt af van de mate van geïnvolveerdheid met het desbetreffende terrein, waarbij op het terrein van de politiek wel en op het terrein van de gezondheidszorg geen samenhang met sociale status of sekse van de respondent wordt verondersteld.

Deze hypothesen worden getoetst met een survey waarbij de respondenten zelf via de computer de vragen beantwoorden door hun mening – overeenkomstig de principes van 'magnitude scaling' – uit te drukken in een getal en in de lengte van een lijn. Bij het werven van de respondenten werd de onderzoeker ernstig gehinderd door het verschijnsel dat hij wilde onderzoeken, namelijk dat mensen die zich niet competent achten niet bereid zijn om aan het onderzoek mee te doen, waardoor de variatie in competentie tussen de respondenten kleiner is dan gehoopt.

Zoals gebruikelijk doen ook hier de data niet altijd wat wij van hen verwachten. De verklaringen die Westerhof bedenkt voor deze afwijkingen klinken niet implausibel, maar ze zijn natuurlijk wel *ex post* bedacht. Bijvoorbeeld dat bij vragen omtrent politieke zaken de sociale druk om toch maar een antwoord te geven, ook al heb je eigenlijk geen mening terzake, groter is dan bij vragen omtrent de gezondheidszorg. Dat biedt wel een verklaring waarom – in tegenstelling tot de oorspronkelijke verwachting – de relatie tussen sociale positie en 'attitude

competence' bij vragen over politiek veel zwakker blijkt te zijn dan bij de vragen over gezondheidszorg, maar die verklaring roept meteen de vraag op waarom de sociale druk zo verschillend zou zijn voor beide vraagonderwerpen.

Het proefschrift van Westerhof blinkt naar mijn mening uit door de helderheid van het betoog en door de manier waarop hij zijn mini-survey heeft opgezet en de verkregen gegevens heeft benut. Hij maakt duidelijk hoe zeer attitudes sociale produkten zijn en hoe noodzakelijk het is om er rekening mee te houden dat respondenten niet alleen van elkaar verschillen wat betreft de 'inhoud' van hun opvattingen, maar ook wat betreft de centraliteit daarvan.

In zijn nawoord schetst Westerhof een aantal alternatieve procedures voor het onderzoek naar opvattingen van mensen, ook ditmaal weer sterk geïnspireerd door Bourdieu. De slotparagraaf heeft dezelfde titel als de ondertitel van zijn boek. Die titel, 'towards a new methodology of attitude research', is mij wat al te pretentieus; maar het pleidooi om nog maar eens kritisch te kijken naar de (assumpties achter de) methoden van het standaardopinieonderzoek klinkt mij bekend en sympathiek in de oren.

J. van der Zouwen

P. Muus, Internationale migratie naar Europa. Een analyse van internationale migratie, migratiebeleid en mogelijkheden tot sturing van immigratie, met bijzondere aandacht voor de Europese Gemeenschap en Nederland (proefschrift). SUA, Amsterdam 1993, 178 p.

Dit proefschrift is een combinatie van enkele eerder gepubliceerde en nieuwe studies van de auteur. Het is een studie op macroniveau. Het macroniveau van analyse is onderverdeeld in een 'mondiaal, nationaal en een geaggregeerd niveau'. Met mondiaal niveau worden de migratiebewegingen tussen landen bedoeld, toegespitst op Europa. Bij nationaal niveau moet worden gedacht aan arbeidsmarkten, het migratiebeleid en het respecteren van de mensenrechten in herkomst- en vestigingslanden. Het geaggregeerde niveau verwijst naar gegevens van migrantenpopulaties en migratiebewegingen zoals die van persoonlijke kenmerken van migranten als nationaliteit, leeftijd, geslacht en huwelijkse staat.

In het hoofdstuk van de theoretische exploratie van zijn studie evalueert Muus de hypothese van mobiliteitstransitie van Zelinsky, die stelt dat de verschijnselen van emigratie en immigratie toegeschreven kunnen worden aan verschillende historische ontwikkelingsfasen van samenlevingen. De auteur toetst Zelinsky's hypothese op mondiaal niveau.

In de bestudering van het migratievraagstuk ontwikkelt Muus een verklarend overzicht van internationale migratie tussen 1960 en 1992, waarmee ook remigratie verklaard wordt. De verklaring van internationale migratie wordt gezocht in drie clusters van factoren die elk via drie elementen worden gespecificeerd: factoren in het land van herkomst (arbeidsmarkt, respecteren van mensenrechten, migratiebeleid), karakteristieken van de migrantenbevolking (juridische status, demografische samenstelling, mate van integratie) en factoren in het vestigingsland (arbeidsmarkt, respecteren van mensenrechten, migratiebeleid) (p. 15-17). Met behulp van de theorie probeert Muus een antwoord te krijgen op de volgende vragen: hoe vindt internationale migratie plaats? Welke soorten migratie en migranten zijn er? Is het mogelijk internationale migratie te sturen? De reden voor het aan de orde stellen van de laatste vraag is dat sinds de wervingsstop de migratiestromen naar West-Europa zijn doorgegaan in de vorm van volgmigratie, waardoor het migratiesaldo positief is gebleven. Volgens Muus toont dit de mislukking aan van de politiek die door Westeuropese landen gevoerd wordt om een migratiestop vanuit de vroegere wervingslanden te bewerkstelligen.

De auteur begint met een overzicht van de historische positie van Europa met betrekking tot internationale migratie, onder de volgende kopjes: overzeese migratie vanuit Europa vanaf het midden van de negentiende eeuw tot 1957, migratie van en naar (voormalige) koloniën tussen 1945 en 1960, migratie tussen Oost- en West-Europa tussen 1945 en 1960. Daarna bestudeert hij de plaats van de EG-landen in relatie tot internationale migratie tussen 1960 en 1992, met speciale aandacht voor Nederland en Duitsland.

Muus wijdt vervolgens een apart hoofdstuk aan een analyse van immigratie van Turken en Marokkanen naar Nederland, en immigratie van Turken naar Duitsland in de jaren zeventig en tachtig. Hij beschrijft 'push'-factoren in Turkije en Marokko, noemt statistische gegevens over genoemde migratiebewegingen en karakteristieken van legaal gevestigde Turken en Marokkanen in beide gastlanden, zoals geslacht, leeftijd en het aantal ongehuwde migranten naar huwbare leeftijd.

In het laatste hoofdstuk stelt Muus dat West-Europa goed past in Zelinsky's hypothese van mobiliteitstransitie. Met betrekking tot 'de mogelijkheden voor sturing van de immigratie van niet-EG-migrant', concludeert Muus dat deze 'in steeds sterkere mate afhankelijk [is] van factoren gelegen in de gevestigde migrantenbevolking zelf' (p. 130). Hoewel er 'een spanning tussen arbeidsmarktbeleid en toelatingsbeleid om humanitaire redenen is te constateren' (p. 156), 'is een volledige sturing van volgmigratie van niet-EG-onderdanen alleen mogelijk als aspecten van autoritaire politieke systemen in Nederland en Duitsland worden geïntroduceerd' (p. 131). Daarom beweert Muus dat, afgezien van arbeidsmigratie, de marges van sturingsmogelijkheden voor de andere vormen van internationale migratie (gezinshereniging, gezinsvorming, politieke vluchtelingen, asielzoekers) in democratische rechtsstaten als Nederland en Duitsland zeer klein zijn (p. 131). Kortom, de auteur beschouwt de migratie van mensen uit niet-EG-landen naar Westeuropese staten (waarbij hij Nederland en Duitsland als voorbeelden neemt) als de prijs die betaald moet worden om democratische rechtsstaten te zijn.

In de studie van Muus is de behandeling van twee hoofdstukthema's evenwel tamelijk problematisch, hetgeen hieronder wordt aangegeven.

1. De theorie van Muus over internationale migratie negeert het bestaan van twee andere factoren die een rol spelen bij het ontstaan van internationale migratie. De eerste factor, het ontstaan en de omvang van etnisch ondernemerschap binnen een migratiegemeenschap speelt ook een rol in de vorming van nieuwe migratiebewegingen vanuit het land van herkomst van de betreffende immigrantengemeenschap. Een voorbeeld in Nederland waarbij deze factor een rol speelde, is dat er na de hernieuwde bezieling van de Nederlandse kledingindustrie door de nieuw opgekomen Turkse ondernemers in de jaren tachtig, toen de vraag naar de goedkope, geschoolde arbeidskrachten sterk steeg, een 'unauthorised' arbeidsmigratie plaatsvond vanuit Turkije naar textielateliers die voornamelijk door Turken werden geleid.

De tweede factor is dat de aanwezigheid van economische activiteiten van een ontwikkeld geïndustrialiseerd land in potentiële emigratielanden, en toenemende cultureel-ideologische en objectieve verbindingen tussen de twee kanten, het ontstaan van immigratiebewegingen van de laatste naar de eerste beïnvloeden. De invloed van deze factor was bijzonder duidelijk in de migratiebewegingen van (ex-)koloniën naar de (voormalige) koloniale mogendheden van West-Europa. Evenzo suggereren studies over de recente arbeidsmigratie naar de VS en Japan vanuit hun minder ontwikkelde buurlanden, dat de genoemde banden een belangrijke rol spelen in het ontstaan van migratie. Vergelijkbaar hiermee is een relatief nieuwe situatie van migraties tussen Turkije en Duitsland: in het laatste decennium is er een aanzienlijke toename van het aantal particuliere middelbare scholen in de grootste steden van Turkije, waar voornamelijk in het Duits wordt les gegeven. Dit heeft geleid tot de migratie van Turkse stu-

denten vanuit Turkije naar Duitsland en van studenten van Turkse origine in Duitsland naar Turkije.

2. De analyse en conclusie van Muus over 'sturingsmogelijkheden voor migratie', is niet alleen oppervlakkig maar tegelijk nogal omstreden, hetgeen in verband staat met de hieronder genoemde drie redenen die hij buiten beschouwing laat.

a. Het bestaan van een relatief hoog werkloosheidspercentage sluit de aanwezigheid van een vraag naar arbeid niet uit. Door snelle technologische veranderingen en een niet aflatende vooruitgang in de arbeidsdeling, worden ontwikkelde kapitalistische landen steeds heftiger geconfronteerd met een structureel dilemma: er wordt geklaagd over de vraag naar arbeidskrachten, terwijl tegelijkertijd vele duizenden werkloos zijn. In alle ontwikkelde economieën is de arbeidsmarkt gesegmenteerd, '*casualised*', en bestaat er een tekort aan arbeidskrachten naast werkloosheid. Een studie over de arbeidsmarkt in de VS toonde bijvoorbeeld aan dat zelfs de industriële sector werkloosheid creëert, terwijl tegelijk door immigratie goedkope arbeidskrachten worden aangetrokken. Evenzo, hetgeen te lezen is in officiële documenten en wetenschappelijke studies, was er in West-Duitsland voor de hereniging een gebrek aan arbeidskrachten, terwijl er een aanzienlijke werkloosheid was, zodat, zoals Muus aangeeft, sinds het midden van de jaren tachtig steeds meer nieuwe buitenlandse arbeidsmigranten op de Duitse arbeidsmarkt worden toegelaten (p. 65).

b. Enkele wetenschappelijke studies die zijn verricht vanuit demografische perspectieven, bijvoorbeeld over Duitsland en Nederland, wijzen er duidelijk op dat een bepaalde langetermijnmigratie noodzakelijk is voor beide landen om weer een gunstige leeftijdsopbouw van de bevolking te krijgen, om de ontbrekende jonge nieuwe arbeidskrachten te vervangen en om voldoende mensen in de dienstensector te laten werken die voor de vergrijzende bevolking kunnen zorgen. En de huidige migratiebewegingen (gezinshereniging, gezinsvorming, politieke vluchtelingen) naar West-Europa vanuit niet-EG-landen kunnen worden gezien als een manier om aan de behoeften van Westeuropese landen tot continuering van immigratie tegemoet te komen.

c. De rol van de staat in het reguleren van internationale migratie is heel belangrijk. De staat is te vergelijken met een portier die beslist wie wel en wie niet wordt opgenomen binnen de grenzen van elk land. Sinds de wervingsstop bestaat de rol van de staat eruit het aantal mensen dat in het buitenland is geboren te beperken tot wat nodig is of tot 'het toegestane aantal' in verband met de bestaande sociaal-economische structuur. In feite hebben de Westeuropese landen, met Duitsland voorop, niet gearzeld om alle restrictieve (en discriminerende) maatregelen te nemen om dit doel te bereiken, ondanks dat ze democratische rechtsstaten zijn. Deze politiek wordt ook krachtig gecoördineerd op Europees niveau. Hieruit kunnen we concluderen dat ze, tot nu toe, zeer succesvol lijken te zijn in het sturen van internationale migratie.

Ahmet Akgündüz

D. Houtman, B. Steijn en M. de Witte (red.), **De vanzelfsprekendheid van vooruitgang. Kritische beschouwingen over technologie en rationaliteit**. Boom, Amsterdam 1994, 211 p.

De redacteurs van deze bundel willen een bijdrage leveren aan de discussie over de vraag naar het belang van wetenschap en technologie voor maatschappelijke vooruitgang. De bijdrage die ze leveren staat in de grote traditie van Weber, Mannheim, Habermas en anderen en komt neer op een pleidooi voor de stelling dat wetenschap en technologie slechts een beperkt be-

lang kunnen hebben, omdat de ermee verbonden doelrationaliteit belangrijke menselijke waarden verdrukt. Zij menen dat dit te weinig wordt beseft. Overheersend is volgens hen het geloof dat de maatschappelijke ontwikkeling sterk bepaald wordt door wetenschap en technologie, dat deze sturing gepaard gaat met een toename van het probleemoplossend vermogen van de samenleving, en dat dit een open samenleving doet ontstaan (een grote mate van sociale mobiliteit en beloning naar individuele prestaties). Deze visie noemen zij het dominante ontwikkelingsmodel.

Het boek bestaat uit twee delen, het eerste is getiteld 'Technologie en rationaliteit' en het tweede 'Rationaliteit en sociale ongelijkheid'. In het eerste deel worden de volgende stellingen betrokken: 1.) de door wetenschap en technologie gestuurde industriële ontwikkeling heeft geleid tot een sterke afname van cohesie en solidariteit (Berting); 2.) het wordt tijd voor een terugkeer van het oude taboe op het ingrijpen in de natuur (denk aan de mogelijkheden tot genenmanipulatie) (Van de Braak); 3.) vaak worden maatschappelijke problemen op verschillende manieren gedefinieerd door groepen met verschillende belangen (en deze definiëeringsstrijd zou wetenschappelijk moeten worden onderzocht) (Houtman); 4.) beleidsmakers op het terrein van milieu en technologie hebben een grote mate van vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van technologie (Steijn en De Witte); 5.) het gebruik van technische argumenten verhoogt de kans dat een beslissing wordt aanvaard in vergelijking met andersoortige argumenten (De Meere); 6.) de dominante liberaal-pluralistische visie op de internationale verhoudingen geeft te veel ruimte aan het marktprincipe en dat leidt tot omvangrijke schendingen van mensenrechten (De Lange).

In het tweede deel van het boek wordt betoogd: 1.) dat door de objectiverende cultuur (het zoeken naar het meest efficiënte productiesysteem en het hanteren van louter financiële overwegingen) nieuwe armoede ontstaat en immateriële behoeften worden verwaarloosd (De Lange); 2.) dat er wat de verwachte toekomstige omgang met technologie betreft een verschil bestaat tussen de seksen (Van Beveren).

Het merendeel van de bijdragen is beschouwend van aard en somber van toon. Die somberheid ontstaat vooral doordat de bijdragen weinig constructief zijn: de beperkingen en nadelen van het dominante ontwikkelingsmodel worden benadrukt; daartegenover wordt de noodzaak van een andere visie gesteld, maar de inhoud daarvan wordt slechts in zeer algemene termen aangeduid. Enig zoekwerk levert de volgende aanduidingen op van wat dat alternatief zou moeten zijn:

- een meer inhoudelijk, substantieel rationeel debat (Inleiding, p. 15);
- een systematische herstructurering van de arbeidsverhoudingen in die zin dat arbeid niet alleen een verlengstuk is van de voortschrijdende technologische systeemrationaliteit (Berting, p. 31);
- een beleidswetenschap die verbonden is met substantiële rationaliteit, waardoor ook probleemdefiniëringen in beeld (komen) die uiteindelijk het onderspit delven in de maatschappelijke definiëeringsstrijd (Houtman, p. 79). Dit heeft het voordeel dat beter op ongewenste neveneffecten van beleid kan worden geanticipeerd;
- een substantieel rationeel debat over de richting van toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen en de rol van technologie daarbinnen (Steijn en De Witte, p. 102);
- de afbraak van gangbare mythen over ontwikkeling, structurele aanpassing en vrije markt, en het stellen van hogere eisen aan politici, onderwijs en media (De Jong, p. 146-147);
- denkarbeid door meer generalistisch georiënteerde wetenschappers en cultuurcritici en daarmee verbonden politieke correcties op de objectiverende, compartimentele denkculturen (De Lange, p. 160).

De overige artikelen zijn meer empirisch van aard. Van den Braak behandelt veranderingen

in de verhouding tussen techniek en taboe aan de hand van drie cases, twee historische en één actuele (genmanipulatie), met als niet verrassende conclusie dat er al heel lang een proces is van desacralisatie. De Meere doet verslag van een survey-onderzoek naar de vraag of het voor mensen die meer technologisch-deterministisch denken voor de aanvaarding van een beslissing meer uitmaakt of een technisch dan wel een ander argument wordt gegeven. Dit blijkt het geval te zijn, maar de waarde van dit resultaat is twijfelachtig, door de ronduit zwakke metingen van de centrale begrippen. En Van Beveren onderzocht de mate waarin jongens en meisjes over techniek schrijven als hen gevraagd wordt een opstel over hun toekomst te schrijven, met als resultaat dat ook hier de bekende sekseverschillen worden gevonden.

Wat de beschouwende kant betreft, past de centrale boodschap van het boek in een lange traditie van het leveren van kritiek op een te groot vertrouwen in de heilzame gevolgen van niet-bewust gestuurde (spontane) processen, in dit geval van de ontwikkeling van wetenschap en technologie. Het valt niet te ontkennen dat de problemen waar op wordt gewezen reëel zijn. De industriële ontwikkeling heeft geleid tot een verzwakking van de maatschappelijke cohesie en solidariteit en heeft nieuwe sociale ongelijkheden voortgebracht. De voortschrijding van de techniek schept nieuwe risico's. Het zou echter goed zijn om na het inventariseren van de negatief te waardenen gevolgen, ook met evenveel aandacht en zorg een lijst op te stellen van de positieve gevolgen. Dit zou het oordeel wat evenwichtiger maken en het zou ons wat minder somber stemmen, vooral omdat juist veel positieve gevolgen al gauw als vanzelfsprekend aanvaard worden en dus in de afweging dreigen aan onze aandacht te ontsnappen.

Ten slotte: het is de vraag of het vertrouwen in de zegeningen van wetenschap en technologie tegenwoordig nog wel zo groot is dat van een dominant ontwikkelingsmodel kan worden gesproken. Mijn indruk is dat al decennialang in de media een niet-aflatende aandacht bestaat voor de gevaren en schaduwzijden van nieuwe technische mogelijkheden. Tegen die achtergrond gezien, levert het boek geen nieuwe inzichten op, maar is het eerder onderdeel van een al langer bestaande trend. Juist daarom ontstaat een gevoel van teleurstelling ten aanzien van de vraag: hoe dan wel? De toch wat vage term 'substantiële rationaliteit' duikt wel erg vaak op als het gaat om het alternatief aan te duiden. Met andere woorden: de principiële problemen die meteen opduiken als je denkt aan hoe wetenschap en technologie gestuurd zouden moeten worden ter bereiking van doelen waarover 'inhoudelijk gediscussieerd' moet worden, worden hier niet aangeroerd. Het boek is dus meer een herhaling van reeds langer bekende en door velen gedeelde zorgen, dan dat het een perspectief biedt op oplossingen.

H. de Vos

Frank Buijs en Jaap van Donselaar (m.m.v. Ron Roetman), **Extreem-rechts: aanhang, geweld en onderzoek**. LISWO, Leiden 1994, 137 p.

Mij bekruipt een lichte aarzeling als ik een boek moet bespreken dat geschreven is in opdracht van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD). Ik citeer: 'Het doel van dit onderzoek is het geven van overzicht van de thans bestaande wetenschappelijke kennis omtrent extreem-rechts in Nederland. Daarbij werd speciale aandacht gevraagd voor de inzichten betreffende electorale aanhang en geweld. Nader overleg tussen LISWO en de BVD heeft geleid tot een ruime formulering van de taakstelling, waarbij de onderzoekers alle ruimte hebben gekregen het onderzoek naar eigen inzichten in te vullen. De opdrachtgever heeft zijn terughoudende opstelling in de loop van het onderzoek consequent gehandhaafd'. Het kan verke- ren, bedenk ik bij het lezen van deze passage. Twintig jaar geleden was de eerste auteur leider

van wat de BVD 'een extreem-linkse groep' zou noemen, die het midden hield tussen een 'coterie' en een 'liga' (p. 7). De BVD moet daar destijds veel belangstelling voor hebben gehad. Toen was het echter onvoorstelbaar dat een universitair onderzoeksinstituut contract-onderzoek zou doen voor de BVD. Nog onvoorstelbaarder was het destijds dat de BVD een onderzoeksrapport zou laten publiceren. De tijden zijn veranderd en de onderzoekers zowel als de BVD hebben zich daaraan aangepast. De aanpassing van de onderzoekers betreft vooral de naamgeving. Jaap van Donselaar sprak in zijn dissertatie (1991) nog van 'racistische en fascistische organisaties in Nederland'. Nu heten zij extreem-rechts. Ik kom daar nog op terug.

De ruimte die de onderzoekers hebben gekregen om het onderzoek naar eigen inzichten in te vullen, hebben zij vooral gebruikt om zelf onderzoek te doen naar extreem-rechts geweld. In het hoofdstuk *Racistisch en rechts-extremistisch geweld in 1992 en 1993* passeren niet alleen tal van methodologische voetangels bij onderzoek naar politiek geweld de revue, maar worden ook veel cijfers gepresenteerd. Cijfers die suggereren dat extreem-rechts geweld in de jaren 1993 en 1994 ten opzichte van de voorafgaande jaren verviervoudigd is. In *Jeugd en Samenleving* (januari, februari 1995: p. 99-102) heeft Wilma Vollebergh er terecht op gewezen dat de instrumenten om extreem-rechts geweld te meten zo weinig ontwikkeld zijn en de bronnen zo onbetrouwbaar, dat men zeer voorzichtig moet zijn met het presenteren van cijfers. In dit geval ware het misschien beter geweest het onderzoek op de traditionele wijze, dat wil zeggen in een gele envelop met daarop gestempeld 'geheim' aan de opdrachtgever ter beschikking te stellen. Maar dan waren wij verstoken gebleven van deze cijfers die, met alle beperkingen, toch uniek zijn voor Nederland.

De onderzoekers maken onderscheid tussen racistisch geweld en extreem-rechts geweld. Bij de bepaling van extreem-rechts geweld zijn zij 'geneigd het beginsel van het ouderschap de doorslag te laten geven' (p. 57). Even later echter noemen zij extreem-rechts dat geweld 'waarbij, bedoeld of onbedoeld, pressie wordt uitgeoefend op de overheid of op andere politieke actoren' (p. 58). Deze dubbele definiëring lijkt geen problemen op te leveren, omdat rechts-extremisten als politieke activisten per definitie politieke pressie uitoefenen. Maar bij de definiëring van wat racistisch geweld is, komen zij met die dubbele definiëring toch in moeilijkheden. Racistisch geweld definiëren zij als die vormen van geweld 'waarbij de slachtoffers of doelwitten zijn uitgekozen vanwege hun etnische, raciale, religieuze, culturele of nationale herkomst' (p. 57). Is het slachtoffer een lid van een etnische, raciale, religieuze, culturele of nationale minderheidsgroep, dan is het geweldsdelict dus racistisch. Is het slachtoffer een autochtoon en geen lid van een van de genoemde minderheidsgroepen, dan kan het geweld niet racistisch zijn. De onderzoekers geven als voorbeeld bekladding van de woning van een 'geharnaste antifascist' of van een burgemeester 'die zich heeft ingespannen voor de bouw van een moskee'. Zij noemen dergelijk geweld niet racistisch, maar extreem-rechts. Beter ware het geweest om in dit geval van politiek geweld te spreken. Men had dan een onderscheid gemaakt tussen een algemeen begrip (racistisch geweld) en een verbijzondering van dat begrip (politiek-racistisch geweld). Mijn mening zou zijn om in het geval van de burgemeester wel te spreken van racistisch geweld. Het feitelijke doelwit is weliswaar een autochtoon, maar het uiteindelijke doelwit is een groep allochtonen. In het beroemde, met de verborgen camera opgenomen, gesprek met Yge Graman laat Graman zich precies in die zin uit: 'neem niet een Turk te grazen, want dat brengt deze in een underdog-positie, maar neem een "linkse klootzak"'. Politieke intimidatie is de doelstelling van deze vorm van racistisch geweld. Belangrijk gevolg van de mijns inziens onjuiste conceptualisering is de omissie in het onderzoek van een andere categorie racistische geweldsdelicten: mishandeling en bedreiging van autochtonen die om niet-politieke redenen geassocieerd worden met allochtonen. Zou men de mishandeling van een autochtone vrouw die getrouwd is met een Surinamer en door de daders voor 'negerhoer' wordt uitgemaakt, geen racistisch geweld mogen noemen?

En hoe beschouwen de onderzoekers de mishandeling van een autochtoon die op straat een Turkse landgenoot te hulp schiet en als Turkenvriend wordt neergeslagen? Zij zouden dit probleem misschien oplossen door hier te spreken van rechts-extremistisch geweld, maar strikt genomen past dat niet in hun 'daderbenadering'. Want de daders hoeven geen rechts-extremisten te zijn.

En daarmee zijn we terug bij de definitieproblematiek waaraan de schrijvers in hoofdstuk 1 zoveel aandacht besteden. Het blijkt dat er geen overeenstemming bestaat over de vraag wat nu precies onder rechts-extremisme moet worden verstaan. Niettemin kiezen de auteurs voor dat begrip op basis van 'een vooral praktische behoefte aan een eenvoudig etiket, bij wijze van intuïtief collectief begrip, dat enkele minimale kenmerken bevat' (p. 3). De kenmerken die zij noemen zijn 'een sterke oriëntatie op het "eigene" en een afkeer van het "vreemde"', een hevige kritiek op het "gevestigde" politieke bestel en op de parlementaire democratie'. Verder wijzen de auteurs op het 'protestkarakter' en de autoritaire trekken van extreem-rechts. Deze omschrijving is bewust atheoretisch en vaag en er worden ook geen wegen aangegeven om tot een betere definitie te komen. Wel worden er wegen afgeraden. Om iets te weten te komen van de partij-ideologie heeft het volgens de onderzoekers geen zin om naar de partijprogramma's te kijken: 'om een beeld te krijgen van de wereldbeschouwing van extreem-rechts – en nu gaan we opzettelijk een beetje overdrijven – is het officiële partijprogramma misschien wel het laatste om naar te kijken' (p. 3). Waar men dan wel naar moet kijken, wordt echter in het midden gelaten.

Het is mijn vaste overtuiging dat de theorievorming over, en het onderzoek naar, rechts-extremisme niet verder komt als er niet uitgegaan wordt van heldere en theoretisch relevante definities. Dat geldt wel in het bijzonder voor het geweld van extreem-rechts. Mijn voorstel zou zijn om hier onderscheid te maken tussen politiek geweld en niet-politiek geweld enerzijds en racistisch en niet-racistisch geweld anderzijds. Men zou dan een volgende typologie krijgen:

Soorten publiek geweld:

	RACISTISCH	NIET-RACISTISCH
POLITIEK	racistisch, extreem-rechts	extreem-rechts, extreem-links
NIET-POLITIEK	racistisch	hooliganisme

Is er sprake van politiek-racistisch geweld, dan zou onderzoek naar de daders moeten uitwijzen of hier ook sprake is van extreem-rechts geweld. Als het geweld niet politiek is, kan men nooit spreken van extreem-rechts geweld omdat extreem-rechts per definitie een politieke beweging is. Is het niet-politieke geweld niet racistisch, dan is er sprake van hooliganisme. In en rond voetbalstadions blijkt hoe gemakkelijk niet-racistisch geweld over kan gaan in racistisch geweld.

Ten slotte roept de literatuurstudie van Buijs en Van Donselaar de vraag op naar de rol van het nationalisme in extreem-rechtse en racistische bewegingen. Zelf geven zij de volgende, voorzichtige, formulering: 'In ideologisch opzicht is er meestal sprake van een sterke oriëntatie op het "eigene" en een afkeer van het "vreemde"'. Deze nationalistische oriëntatie kan etnocentrisch en racistisch gefundeerd zijn en als zodanig worden geuit' (p. 4). Opvallend is hoe weinig empirisch onderzoek is gedaan naar verschillende vormen van nationalisme. Buijs en Van Donselaar gaan er impliciet van uit dat nationalisme en etnocentrisme zo niet

identieke dan toch sterk overlappende begrippen zijn. Waar dat – voor België – met empirische gegevens wordt onderbouwd (bijvoorbeeld het LISREL-model van Meloen, Van der Linden en De Witte), wordt niet aangegeven hoe nationalisme wordt gemeten. Waarschijnlijk gebruiken zij de vragen die door het interuniversitair Steunpunt Politiek Opinieonderzoek zijn opgesteld. Als dat zo is, dan moeten we vaststellen dat de vragen die worden gebruikt om een nationalismeschaal te construeren en de vragen die etnocentrisme meten, elkaar sterk overlappen. Niet alle vormen van nationalisme zijn echter gebaseerd op een etnische definitie van nationaliteit. Niet elke vorm van nationalisme is volksnationalisme. Elders heb ik samen met Jean Tillie een nationalismeschaal ontwikkeld die onderscheid maakt tussen contractnationalisme en volksnationalisme. Een soortgelijk onderscheid is gemaakt door Rogers Brubaker (1992). Een eerste analyse van de onderzoeksresultaten wijst uit dat er een zwakke correlatie bestaat tussen etnisch nationalisme en voorkeur voor CD of CP'86. Die correlatie wordt veel sterker als wordt gecontroleerd voor een variabele die gevoelens van sociaal isolement meet (Fennema en Tillie 1994). Dit onderzoek is nog maar in zijn beginfase. Het is merkwaardig te moeten constateren dat het onderzoek naar rechts-extremisme weliswaar bij de omschrijving van dat politieke verschijnsel veelvuldig verwijst naar (extreem) nationalisme, maar dat het empirisch onderzoek naar nationalisme nog zo onderontwikkeld is. Weerspiegelt dat misschien een vage angst van de onderzoekers te moeten constateren dat de ideologische kern van extreem-rechts niet erg veel afwijkt van onze nationale ideologie? Als dat het geval mocht zijn, kunnen we weinig verwachten van onderzoek dat door de Nederlandse overheid wordt gesubsidieerd. Maar misschien ben ik te pessimistisch. De BVD is er toch maar in geslaagd twee serieuze onderzoekers te contracteren.

Meindert Fennema

J.A.A. van Doorn, **De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project.** Bert Bakker, Amsterdam 1994, 370 p.

Uit persoonlijke fascinatie met Indië, de naam waarmee oudere Nederlanders nog steeds Indonesië aanduiden, is dit boek geschreven. Voor Jacques van Doorn betekent fascinatie echter niet het zwelgen in het verleden, het verlangen naar de goede oude tijd en een beter klimaat dan wij in Holland kennen. Hoewel zijn persoonlijke betrokkenheid groot is, hij bracht na 1945 als militair enkele jaren door op Java, heeft hij zijn interesse op een bijzonder afstandelijke en wetenschappelijke wijze tot uitdrukking gebracht. Vanaf het ogenblik dat hij zich beginjaren zeventig met de discussie over het koloniale verleden heeft bemoeid, is zijn bijdrage daar niet meer uit weg te denken. Het eerste grote werk *Ontsporing van geweld*, een analyse van de voorwaarden waaronder Nederlandse militairen in Indië tot excessen konden vervallen, een boek gebaseerd op de aantekeningen die Van Doorn als militair maakte en later samen met zijn mede-soldaat W.J. Hendrix uitwerkte, bracht de discussie die in ons land was uitgebarsten niet alleen op een hoger plan, maar herleidde deze problematiek tot een aantal kernvragen. *De laatste eeuw van Indië* is een voorbeeld van dezelfde methodische en afstandelijke aanpak. Zijn uitgangspunt is daarbij niet dat van de koloniaal historicus, maar van de socioloog die minder in de motieven en daden van de enkeling, en meer in de neerslag daarvan in groepsgedrag is geïnteresseerd. Niet de uitzonderlijke ambtenaar of ingenieur maar het corps Binnenlands Bestuur en de Indische ingenieur als sociale typen zijn het onderwerp. Desondanks ontkomt Van Doorn niet aan de vragen en problemen waarmee ook de historicus worstelt, zoals de vraag naar het perspectief. Welk uitgangspunt moet worden ge-

kozen, het Eurocentrisme of het Indiëcentrisme? Welke waarde mag men toekennen aan werk geschreven vanuit Nederlands perspectief, of moet men zich richten op het relaas van de vroegere gekoloniseerde? Van Doorn is Nederlander en schrijft vanuit het Nederlandse perspectief, omdat hij beter kan aanvoelen wat de Nederlanders bewoog dan dat hij zich zou kunnen inleven in de Indonesische bevolking. De gevolgen van de Europese expansie zijn zo belangrijk dat deze op zich een meer dan voldoende motivering vormen voor een Eurocentrisch perspectief. Men kan bij lezing zijn motivering alleen maar onderschrijven. Het boek is daardoor een van de belangrijkste studies geworden die na de dekolonisatie over het karakter van de Nederlandsindische samenleving is verschenen. Het dankt dit aan zijn analyse van enkele, tot nu toe onderbelichte trekken van het Nederlandse koloniale optreden.

De laatste eeuw van Indië is opgebouwd rond het concept van het 'koloniaal project', een idee dat Van Doorn voor het eerst heeft gelanceerd in 1986. Uitgangspunt is de gedachte dat in de koloniale situatie sommige elementen van het Europese waarden- en gedragspatroon zich versterkt manifesteren doordat de tegenkrachten die in het moederland aanwezig zijn, ontbreken. Zowel in de negentiende als twintigste eeuw was de Nederlandse groep klein en van een specifiek karakter. Uitgezonden krachten, in het begin voornamelijk ambtenaren, later ook ingenieurs en in veel mindere mate planters, vormden de top en bepaalden het beleid. De ambtelijke diensten bleven tot het einde de regels stellen en het beleid bepalen. Wat daar buiten viel kreeg al gauw de kwalificatie 'wild', ongeacht of het ging om scholen, vrije busondernemingen of bevolkingsthee, dat wil zeggen thee geteeld buiten de grote ondernemingen om. Het is een pakkende illustratie van het gegeven dat vanaf het begin van de negentiende eeuw de koloniale ambtelijke elite sterk in doelen en projecten heeft gedacht. De verdeling van de bevolking in de kleine groep kolonials en de grote menigte van gekoloniseerden op wie de ambtenaar moest toezien, maar voor wie hij ook een zekere zorg droeg, gaf de bestuursambtenaren een grote ruimte tot het introduceren en uitvoeren van grootse schema's gericht op de verbetering van per periode wisselende doelen. De relatief grote macht die men bezat en het geringe tegenspel van de Javaanse samenleving, vergemakkelijkten het organiseren van grootschalige projecten. Tot 1870, het jaar waarin het einde van het Cultuurstelsel werd aangekondigd, hadden de ambtenaren nagenoeg het monopolie. Doordat de immigratie van Europeanen tot dat ogenblik zoveel mogelijk werd beperkt, was er ook geen concurrentie te duchten. Deze kwam daarna van de groeiende Europese groep, onder wie veel Delftse ingenieurs, die werden aangetrokken voor grote infrastructurele projecten, zoals de aanleg van spoorwegen en irrigatiewerken. Van Doorn maakt het uiterst aannemelijk dat deze nieuwelingen eigen opvattingen meebrachten over de ongekende mogelijkheden die zij hadden om de maatschappij te veranderen en te verbeteren. Hierbij raakten zij menigmaal in conflict met de bestuursambtenaren die hun technische kennis ontbeerden, maar van mening waren dat zij beter wisten wat goed was voor land en volk. In het denken van beide groepen herkent men, ondanks de onderlinge tegenstelling, het maakbaarheidsidee en het ethos van de wereldverbeteraar. Tegelijkertijd waren beide ervan overtuigd dat zonder de Europeaan geen verandering mogelijk was. Van Doorn volgt de opkomst en ontwikkeling van het ingenieursdom en hun strijd met de door hen vaak weinig geachte ambtenarij, tot ook de grenzen van hun kunnen in zicht kwamen. Enkele grote projecten bleken te kostbaar of leidden niet tot het gestelde doel. Ook het ingenieurswerk bleef soms niet meer dan een fraaie enclave in een ander land. Niet elke technische verbetering leidde automatisch tot verhoging van de welvaart en meer volksgeluk.

De derde groep die onder de loep wordt genomen zijn de Europese planters. De achtergrond wordt gevormd door een aloude koloniale discussie over de vraag of de 'Indonesiër' in staat zou zijn tot modern zakelijk optreden of dat zijn opvattingen over leven en sociaal gedrag hem daarbij zouden hinderen. Een andere vraag van later datum is of de koloniale

ondernemer voor de inheemsen de ontwikkeling naar een vrije-markteconomie misschien niet juist heeft belemmerd. Een voorlopig antwoord op deze vragen wordt gegeven op grond van de ontwikkeling van de ondernemingsthee-industrie in West-Java en die van de bevolkingstheetuinen. Van Doorn laat zien hoe de bevolking zeer wel in staat was het westerse voorbeeld te volgen, maar dat de ondernemingen die van de bevolkingsthee gebruik maakten als het hun uitkwam, tegelijkertijd de weg naar een zelfstandige industrie belemmerden door de verwerking van de geplukte thee in eigen hand te houden. Een doorbraak was daardoor onmogelijk. Zeer interessant is dit onderzoek door de nevenpaden die Van Doorn opent en daardoor onverwachte kijkjes biedt op zaken als de verschillende wijzen waarop het gouvernement in de crisisjaren de armoede meende te moeten bestrijden binnen de Europese groepen en de Javaanse samenleving, of wanneer hij laat zien hoe de bevolkingstheetuinen en ondernemingen de revolutiejaren doorgekomen zijn. In zijn analyse van de onveiligheid waaraan het platteland in die jaren bloot stond, worden enkele lijnen uit de voorgaande studies zichtbaar, tegelijkertijd komen wij in aanraking met het grote koloniale probleem van hoe de relatie tussen de Europeanen en de bevolking te begrijpen. Hoewel hij de collaboratietheorie van Robinson en Gallagher niet noemt, komt zijn analyse nauw met hun bevindingen overeen. De voorbeelden die Van Doorn van deze opvatting levert, zijn bovendien ouder. Het kolonialisme kon alleen een succes worden zolang het kon steunen op de medewerking van een belangrijk segment van de bevolking.

In de dramatische slotjaren van het koloniale bedrijf, waarin voor de meeste Nederlanders een omkering van alle waarden leek plaats te vinden, wordt de finale instorting van het koloniale project geanalyseerd. Van Doorn wijt de moeizame dekolonisatie van een land dat kort daarvoor nog gold als een uiterst geslaagd voorbeeld van hoe een kolonie tot ontwikkeling moest worden gebracht, aan het denkpatroon dat niet was losgekomen van het technocratische concept van geleide en beredeneerde opbouw van Indië. Weinigen ontkwamen in die jaren aan verdeling van de nationalist in goed- en kwaadwillenden. De analogie met de 'wilde' thee, scholen en bussen ligt voor de hand. Heteinde kon dan ook haast niet anders dan traumatisch zijn voor wie zoals Albers eens schreef 'uit het paradijs getild' werden. Het korte slothoofdstuk waarin wordt ingegaan op de verwerking toont echter dat bij de beoordeling van wat gemakkelijk als een min of meer collectief trauma wordt aangeduid, verschillen tussen de groepen zijn aan te wijzen. Het Indische verleden heeft voor ieder een eigen invulling. Desondanks zijn de oud-veteranen en gewezen Indische mensen door hun gemeenschappelijke ervaringen in Nederland leden van dezelfde sociologische generatie geworden, met in grote trekken hetzelfde doel om op waardige wijze in de geschiedenisboeken te worden opgenomen. Ook in Nederland zijn, ondanks de nu en dan terugkerende opwindende rond Poncke Prinsen, de tekenen van een nieuwe, afstandelijke houding ten opzichte van Indonesië ruim aanwezig.

Van Doorns analyse verenigt elementen uit oudere literatuur, nieuw onderzoek en eigen inzichten. Onderdelen ervan waren in de afgelopen jaren reeds getoetst op conferenties en in geschriften. Het totaalbeeld dat uit dit boek naar voren komt, is rijker en genuanceerder dan hiervoor kon worden weergegeven. Kritiek, voor zover er valt te leveren, zou zich moeten richten op de houdbaarheid van het concept 'koloniaal project'. Het is echter de vraag of men bij een vergelijkbare studie van andere koloniale groepen, missionarissen, zendelingen of schoolmeesters, een andere, minder op een maakbare toekomst gerichte attitude zou aantreffen. De koloniale samenleving bracht alle Europeanen in dezelfde uitzonderlijke positie. Ondanks de onderling uiteenlopende politieke en religieuze verschillen waren zij vertegenwoordigers van dezelfde beschaving. De praktische tegenstellingen kwamen voort uit hun verschillende rollen in het maatschappelijke leven, zij deelden echter de gedachte aan de lokale situatie een nieuw Europees element te kunnen toevoegen.

Van Doorn voegt met zijn werk een nieuw concept toe aan het begrippenapparaat waarmee de koloniale samenleving in haar hoogtij- of nadagen wordt geanalyseerd en verklaard. Andere begrippen als de plurale samenleving, koloniale ideologie, de collaboratiethese zijn hieraan voorafgegaan. Allen hadden naast hun verdiensten bij nader onderzoek hun beperkingen. Het aantrekkelijke van de werkwijze die Van Doorn heeft toegepast is dat wordt geredeneerd vanuit een analyse van de koloniale mentaliteit. Superioriteitsbesef, gekoppeld aan een sterke drang het eigen optreden te rechtvaardigen in termen van beter bestuur en hogere normen, zijn ook in oudere perioden herkenbaar en lijken een wezenstrek te zijn van het kolonialisme. Tegelijkertijd wisten de bestuursambtenaren, de eersten bij wie dit het meest uitgesproken naar voren kwam, dat hun geringe aantal en gebrekkige machtsmiddelen grenzen stelden aan het ingrijpen in de andere wereld. Konden de ingenieurs die zo duidelijk opereerden buiten het geijkte kader, die vreemd bleven aan Indië, daardoor misschien minder ongestoord hun opvattingen uitdragen? Heeft de concentratie op de ingenieur, de persoon die pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn opgang doormaakte, de nadruk misschien te veel op het projectmatige gevestigd? De aanstormende techniek heeft in het tijdperk van het moderne imperialisme een belangrijke rol gespeeld in alle aspecten van de koloniale expansie. Het was er in allerlei opzichten zelfs een voorwaarde voor. Zou de zendeling die in de uithoeken van het rijk moeizaam zijn boodschap bracht, even overtuigd zijn geweest van het maakbare van de hem omringende wereld? Deze vraag is slechts retorisch bedoeld. Ongetwijfeld heeft Van Doorn een belangrijk aspect van de koloniale mentaliteit blootgelegd, de vraag blijft slechts naar de grenzen van de verklarende waarde.

J. van Goor

R.J. Golsan, **René Girard and Myth. An Introduction.** Garland, New York/Londen 1993, 237 p.

Ik neem aan dat de gedachtenwereld van René Girard inmiddels in Nederland, zeker binnen een aantal wetenschapsgebieden zoals de literatuurwetenschap en de cultuurwetenschap, min of meer bekend is. Voor hen die niet bekend zijn met Girards denken, geef ik hier beknopt en globaal eerst even een samenvatting van zijn theorie.

De theorie van Girard is in hoofdzaak op twee pijlers gebouwd: het *mimetisme* en het *zondebokmechanisme*. Volgens Girard is het kernprobleem van alle tussenmenselijke relaties het geweld. Zijn eerste werkhypothese gaat ervan uit dat menselijke begeerten niet vanuit zichzelf gericht zijn op een specifiek *object*, maar dat mensen datgene begeren dat door het verlangen van een ander als begerenswaardig wordt voorgespiegeld. Uit dat nabootsende en vervolgens zich toeëigenende verlangen, door Girard *mimetisme* genoemd, ontstaat noodzakelijkerwijs een conflict met die ander, omdat de imiterende begeerte hetzelfde object verlangt als de geïmiteerde begeerte. Het model wordt dus tegelijkertijd een rivaal. Daarbij verdwijnt het object naar de achtergrond en hoe sterker het verlangen wordt des te meer gaat het zich richten op het andere *subject*. Het verlangen gaat het andere subject hoe langer hoe meer vereren en tegelijkertijd haten. De daarmee gepaard gaande rivaliteit mondt uit in geweld.

De tweede werkhypothese van Girard heeft betrekking op de *oplossing* van dit mimetische geweld. Omdat op grond van de eerste werkhypothese alle mensen naar geweld tenderen, is een vreedzame samenleving van mensen met elkaar volgens Girard geenszins vanzelfsprekend. Gezond verstand en goede wil (bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in een theorie over een sociaal contract) zijn naar zijn mening niet voldoende. De door het nabootsende verlangen steeds weer tot uitbarsting komende rivaliteit brengt de maatschappelijke orde voort-

durend in gevaar. Een hernieuwde periode van relatieve maatschappelijke vrede begint wanneer het wederzijds geweld tot een zodanige hoogte oploopt, dat dit (mimetische) geweld omslaat in een collectief geweld van allen tegen een: het zondebokmechanisme.

Het unaniem geworden geweld richt zich tegen de zondebok, die vervolgens aan het geweld ten offer valt en in aansluiting op dat offer wordt gesacraliseerd. De zondebok wordt namelijk beschouwd als de schuldige aan al het voorafgaande onheil, maar hij maakte in de visie van de offeraars tevens de vrede mogelijk. Om de zondebok heen ontstaan vervolgens, om de effectiviteit van het offer dat plaatsvond te continueren, riten, mythen, taboes en een hernieuwde sociale orde.

Girard heeft de hierboven globaal weergegeven, dikwijls als min of meer provocerend ervaren hypothesen, in een gestaag groeiende serie boeken en artikelen sedert 1961 ontvouwd en nader uitgewerkt. Het is de verdienste van Golsan dat hij deze zich steeds verder uitbreidende theorie op een bevattelijke, leesbare en chronologisch overzichtelijke wijze in een vijftal hoofdstukken, binnen een bestek van nog geen 130 pagina's, heeft weten weer te geven.

De eerste twee hoofdstukken van zijn boek behandelen Girards werkhypothesen van het mimetisme en het zondebokmechanisme, zoals hierboven weergegeven.

Hoofdstuk drie is gewijd aan de toepassing van Girards theorie op mythen. Dit wordt verduidelijkt door een vergelijking met verwante theorieën van de mythografen Claude Lévi-Strauss en Otto Rank.

De toepassing van Girards theorie op de bijbel (zijn bijbelinterpretatie) wordt weergegeven in hoofdstuk vier.

In hoofdstuk vijf geeft Golsan een overzicht van de belangrijkste kritieken op Girard en gaat hij kort in op lopend onderzoek op basis van Girards denkbeelden zoals dit thans plaatsvindt binnen een aantal wetenschapsgebieden, zoals de op het mimetisme gebaseerde interdividuele psychologie, onderzoek met betrekking tot de notie van het postmodernisme binnen de wijsbegeerte, en onderzoek op het gebied van de theologie, meer in het bijzonder ten aanzien van mogelijke antropologische samenhangen tussen religie en geweld.

Golsan sluit zijn boek af met een interview dat hij in januari 1989 met Girard had; een appendix waarin Girard een interpretatie in het licht van zijn theorie geeft van een Afrikaanse Venda-mythe en een bibliografie van en over het werk van Girard van maar liefst 57 pagina's, waarin gelukkig de relevante Nederlandse literatuur niet ontbreekt!

De conclusie na lezing van Golsans boek is, dat hij een helder overzicht geeft van het denken van Girard en de ontwikkeling daarin sedert 1961. Zoals zo vaak het geval is met een overzicht, is er in dit boek sprake van het voornamelijk weergeven van deze denkbeelden. Gezien de beperkte ruimte is deze weergave onvermijdelijk enigszins ongenueanceerd. Gezien de rijkdom aan denkbeelden die een theorie als die van Girard bevat, is dit jammer. Nieuwe inzichten, een krachtige uitkomst of een duidelijke persoonlijke stellingname komen in het boek van Golsan dan ook niet voor. Dat is jammer, omdat ik juist een eigen persoonlijke mening ten aanzien van het denken van Girard waardeer. Naar mijn mening presenteert Girard namelijk een theorie die niet alleen het historische vertrekpunt van onze huidige cultuur aanwijst, maar die tevens het oermechanisme beschrijft waardoor de essentiële rol die het geweld voortdurend speelt en zal blijven spelen (zeker in onze hedendaagse samenleving) zichtbaar wordt gemaakt. De (voorlopige) aanvaarding van Girards paradigma geeft (nog) geen directe concrete oplossing voor de gigantische uitdagingen waarvoor wij in onze westerse cultuur ten aanzien van het probleem geweld staan. De waarde van Girards theorie ligt dan ook vooralsnog meer in de diagnose dan in de prognose. Girards theorie kan naar mijn mening evenwel een aanzet zijn tot het ontwikkelen van een handelingsstrategie die ons (op termijn) in staat zou kunnen stellen ons eigen geweld te beheersen. Een strategie die voor ieder van ons individueel, maar ook voor ons allen als collectief, van eminent belang zal zijn.

Ondanks bovenstaande opmerkingen blijft Golsans boek zeker een 'aanrader' voor iedereen die in relatief korte tijd kennis zou willen maken met de theorie van René Girard en voor degene die uitputtend geïnformeerd zou willen worden inzake de voorhanden zijnde secundaire literatuur over Girard. Het is alleen jammer dat de prijs van f 108,- voor dit boek relatief hoog is.

Paul Jansen

A.W. de Korte en J.F. Bolweg, **De nieuwe werknemer?!** Van Gorcum/Stichting Management Studies, Assen 1994, 112 p.

Dit is een klein boekje over een nog kleiner onderzoek. Het onderzoek behelst, zoals de ondertitel vermeldt, een 'verkenning naar veranderingen in werknemerswensen en de managementconsequenties daarvan'. De verkenning is uitgevoerd onder leden van vijf verschillende functiegroepen (de professional, de academische beleidsmedewerker, de procesoperator, de commerciële beleidsmedewerker, de supermarktmmedewerker) bij vijf verschillende organisaties (respectievelijk een groot advocatenkantoor – Loefft Claey's & Verbeke; een grote instelling op het gebied van onderzoek en financiële dienstverlening – De Nederlandsche Bank; een internationaal chemisch concern in de procesindustrie – AKZO Nederland; een middelgrote bank – VSB-bank; een grote supermarktonderneming – Albert Heijn). In elke organisatie zijn een paar groeps gesprekken gevoerd met in totaal tussen de 15 en 21 medewerkers per organisatie. De besproken onderwerpen varieerden van door werknemers en managers gesignaleerde veranderingen in werk en werkhouding, motieven om (bij de betreffende organisatie) te (blijven) werken, tot opvattingen over de organisatie en het management. De uitkomsten van de groeps gesprekken zijn globaal en tamelijk impressionistisch weergegeven. De voornaamste uitkomsten zijn dat de meeste werknemers sterk aan hun team of groep hechten, dat de eisen die het primaire proces stelt (inclusief de vele veranderingen daarin) door de meeste werknemers wel worden opgepikt en gebillijkt, en dat goed management niet te veel wegloopt van het primaire proces. Het blijkt, en dat is een bemoedigend gegeven, dat werknemers en management in hun wederzijdse afstemming, prioriteiten en beoordelingen tamelijk overeenkomen.

Laten we de uitroptekens weglaten. We houden dan een vraag over en die is: bestaat er wel zoiets als 'de nieuwe werknemer'? Op basis van het onderzoek van de schrijvers valt daar geen uitspraak over te doen. Dat heeft weinig te maken met het feit dat het onderzoeksverslag zelf maar een kwart van het boekje uitmaakt, hoewel dat natuurlijk niet veel is. Het heeft er evenmin veel mee te maken dat de resultaten van het onderzoek niet generaliseerbaar zijn. Het is zelfs geen gevolg van de wat merkwaardige onderzoekspopulatie, die ons eerder iets kan leren over verschillen tussen organisaties dan over verschillen tussen 'oude' en 'nieuwe' werknemers. Waar heeft het dan wel mee te maken? Dat ligt nogal voor de hand eerlijk gezegd. Het heeft te maken met het onderzoeksdesign zelf. Dat deugt niet. Wat de schrijvers hebben geprobeerd is een koningsdrama te ensceneren tussen sitting ducks. De sitting ducks zijn in volgorde van opkomst de 'oude' en de 'nieuwe' werknemer. Dat is, niet alleen voor liefhebbers van het theater, geen gelukkige opzet. Een opvolgingsplot bedenken tussen twee volstrekt fictieve entiteiten vereist meer dan groeps gesprekken.

Het grootste deel van het boekje bestaat uit bespiegelingen over oude en nieuwe werknemers. Het merendeel van de bespiegelingen had ook zonder de 'verkenning' bedacht kunnen worden. Het lijkt erop alsof de schrijvers door de opdracht de nieuwe werknemer in kaart te brengen af en toe tot wanhoop zijn gebracht. Mij kwelt slechts een enkele vraag: is de hard-

nekkigheid waarmee de schrijvers hebben gepoogd uit niets iets te bakken nu een kenmerk van de oude of van de nieuwe werknemer? Ik stel een dialectisch antwoord voor: van allebei en van geen van beide.

Ton Korver

T.H. Meeus, Informatietechnologie: plaats en betekenis van arbeid. Tilburg University Press, Tilburg 1994, 402 p.

Vanuit organisatorisch perspectief is de moderne informatietechnologie zo fascinerend, omdat ze tal van traditionele beperkingen van tijd en plaats uit de weg ruimt. Je kunt je met de moderne informatietechnologie breder informeren dan voorheen en tegelijkertijd neemt door diezelfde technologie je verwerkingsvermogen voor informatie toe. Je bent minder afhankelijk van face-to-face-relaties (interactie), terwijl je toch met meer mensen en instanties op elk gegeven moment in gesprek kunt zijn (communicatie). Voor de organisatiewetenschapper liggen in dit elementaire gegeven grote uitdagingen besloten. Immers, wie de geschiedenis van de organisatiewetenschappen bekijkt, beseft hoezeer deze wetenschappen zich op het snijvlak van interactie en communicatie bewegen. In de transactiekostentheorie, evenals in het indrukwekkende oeuvre van Herbert Simon, en in dat van Arthur Stinchcombe, is een en ander langs diverse lijnen uitgesponnen.

Deze, of vergelijkbare, referenties en overwegingen mis ik in het proefschrift van Meeus. Ik vraag me af waarom. Wie het over informatietechnologie heeft en meent het te kunnen stellen zonder gebruik te maken van de inzichten van die organisatiewetenschappers die het organisatieverschijnsel direct koppelen aan de problematiek van de informatie zelf, zou daar op z'n minst de nodige argumenten voor moeten aandragen. Ik heb ze niet gevonden. Het dichtst in de buurt komt Meeus als hij bij Luhmann aanbeldt, maar ook deze wordt niet als organisatiewetenschapper aangehaald. Luhmann bestaat bij Meeus slechts als het net iets mindere alternatief voor Giddens en diens structuratietheorie. Het is deze laatste theorie die vrijwel exclusief centraal staat in de argumentatie van dit proefschrift. Het is daarom een proefschrift waarin handelen en interactie meer aan hun trekken komen dan organiseren en communicatie. Het lijkt mij wat kort door de bocht in een studie die als doelstelling heeft zowel de arbeids- als de organisatiewetenschap theoretisch te moderniseren. De laatstgenoemde wetenschap is in ieder geval onderbedeeld in dit proefschrift.

En de eerstgenoemde, de arbeidswetenschap? Meeus behandelt in dit kader de arbeidsprocesbenadering en de sociotechniek en constateert dat geen van beide benaderingen erin is geslaagd de veranderingsprocessen bij nieuwe technologie, inclusief de praktische implementatie ervan, goed in kaart te brengen. Het ontbreekt aan een handelings theoretisch interventieperspectief. Dit perspectief zoekt – en vindt – de auteur in Giddens' structuratietheorie en de daarin besloten 'dualiteit van structuur' (structuur als beperking en als mogelijkheid van handelen, structuur als mediator van handelen en als uitkomst van handelen, structuur als transformatie en als reproductie, structuur als immanent aan en als context van handelen, enzovoort). En waar structuur staat mag, als ik het goed heb begrepen, ook technologie worden gelezen. Wat het verschil tussen arbeid en handelen in dit verband is, blijft in het duister, terwijl de gelijkstelling van handelen aan interventie meer een verlegenheidsoplossing representeert dan een stap vooruit. Ongeveer een derde van het boek wordt aan de theoretische exercitie besteed. Van mij had het een onsje minder mogen.

Het interventieperspectief is tevens tot inzet gemaakt van een empirisch onderzoek in een negental organisaties. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de veranderingen die optreden

voordat (namelijk bij aankondiging) een nieuwe technologie is geïntroduceerd en de veranderingen die optreden in het kielzog van nieuwe informatietechnologie. Er is, gevoed door enquêtes met een mooie respons, verschrikkelijk veel overhoop gehaald zonder dat me de samenhang met het interventieperspectief veel duidelijker is geworden. Dat ligt niet aan de constructie van het empirisch onderzoek zelf. De tweedeling in het empirisch onderzoek tussen de situatie voorafgaand aan een technologische interventie en de situatie volgend op de implementatie van een interventie is logisch en helder. Ook de verantwoording en uitvoering van het onderzoek verdienen, althans in mijn optiek, veel lof. Maar waar 'm de schoen wringt, is precies in de verbinding tussen theoretische ambitie en onderzoeksdesign. Zowel op het vlak van de onafhankelijke als dat van de afhankelijke variabelen lijkt mij de onderzoekopzet verenigbaar met een veelheid aan theoretische tradities op het vlak van arbeid en organisatie. Het is tegen deze achtergrond niet verwonderlijk dat de omzetting van het theoretisch interventieperspectief in onderzoeksstappen en de terugvertaling van de onderzoeksresultaten in het interventieperspectief geen groot succes zijn geworden. En dat is jammer. Het is jammer dat de auteur nogal wat goocheltoeren moet uithalen om de structuratietheorie, zelfs in de bescheiden rol van interpretatieraster, aannemelijk te maken. De uitslagen van het empirisch onderzoek zijn nergens zo krachtig dat de interpretatie vanuit de structuratie erdoor wordt ondersteund. Maar het is met name jammer omdat de poging om de structuratietheorie ook als onderzoeksheuristiek vruchtbaar te maken niet van de grond is gekomen. De vraag is of de analytische invalshoek vanuit de structuratietheorie überhaupt inzetbaar is in een zoektocht naar functionele relaties. Analytische wetten zijn immers niet falsifieerbaar. Ik heb een groot respect voor het lef waarmee in dit proefschrift de inderdaad bestaande lacune in het onderzoek naar verandering en veranderingsdynamiek is geconfronteerd. Dat de lacune is opgeheven kan, met uitzondering van een enkele wel zeer algemene bevinding, niet worden beweerd.

Ton Korver

J. Vranken en E. Henderickx, **Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie**. Acco, Leuven/Amersfoort 1993, 287 p.

Redelijk recent is er in ons taalgebied weer een kloeki inleiding uitgebracht; een boekwerk dat door en naar ik aanneem ook vooral voor Vlamingen is geschreven. Nu mag niemand het recht worden ontzegd een inleiding in de sociologie te presenteren, maar als dit gebeurt in een markt met een krimpende vraag en toch een groot aanbod, moet je als auteur de pretentie hebben iets totaal nieuws te brengen. Ik heb niet de indruk dat dit met *Het speelveld en de spelregels* het geval is, maar laat ik eerst de inhoud onder de loep nemen.

Het handboek is samengesteld uit elf hoofdstukken, waarbij elk hoofdstuk is verdeeld in veel paragrafen en – dat stimuleert het lezen niet altijd – in veel subparagrafen.

In hoofdstuk 1 *Verkennde beschouwingen* worden veel – te veel? – op zich belangrijke condities voor het ontstaan en de reikwijdte van de wetenschap sociologie genoemd. Zo is er een klein stukje geschiedenis; iets over de ratio – het afstand nemen van het vanzelfsprekende –; de (on)mogelijkheden van een ervaringswetenschap en de beperkingen van de socioloog als vakman, omdat er ook altijd sprake is van een deelnemer aan het maatschappelijk verkeer. Met al die zaken die altijd veel te kort moeten worden gememoreerd zou ik het voor eerstejaars voor gezien houden, maar de auteurs bespreken nog even de notie 'Verstehende Methode' en Durkheims perspectief over de sociale werkelijkheid als een entiteit sui generis. Een te pretentius maar ook een rommelig chapter.

Hoofdstuk 2 *Sociologie, wetenschap van de samenleving* is daarentegen een gaaf geheel. De auteurs hebben hier het accent gelegd op de noodzakelijke belangstelling voor het sociologisch handwerk zoals een kritische en empirische instelling, en bovendien zijn ze zo verstandig de pretenties van de wetenschap sociologie bescheiden te houden.

Hoofdstuk 3 *Bouwstenen van de samenleving* is mijns inziens een onmogelijk verhaal. Het hoofdstuk begint met een korte uiteenzetting van de vier meest besproken paradigma's – het symbolisch interactionisme, de ruiltheorie, het structureel-functionalisme en het marxistische perspectief. De rest van het hoofdstuk wordt besteed aan de – weberiaanse? – concepten als het sociale handelen, interactie en communicatie, sociale relaties, sociale posities, sociale status, sociale rol en ten slotte rolattributen en statussymbolen. Onbegrijpelijk is de relatie tussen deze twee onderdelen. Bovendien heeft de lezer – zeker de eerstejaarsstudent – mijns inziens de grootste moeite vrijwel bij de start van een eerste kennismaking iets van die lastige verscheidenheid van de verschillende sociologische perspectieven te vernemen. Dit dan zeker op grond van een uiterst discutabel schema. Dat de paradigma's worden onderscheiden door een as benoemd actor versus factor mag dan gebruikelijk zijn, met de tweede as consensus versus conflict weet ik niet veel te doen. Het is waar dat het duwen van de vier stromingen in een matrix altijd een geforceerde zaak is, maar dan is een as of basisveronderstelling wijsgerig idealisme versus materialisme zoals De Jager en Mok dit doen toch minder riskant dan een basisveronderstelling consensus versus conflict.

Hoofdstuk 4 over *groepen* betreft een verhandeling waar weinig op is aan te merken, zij het dat wat meer nadruk op het fenomeen 'collectiviteit' nuttig zou zijn geweest. Dat fenomeen was en is dé invalshoek van de sociologie in de sociale werkelijkheid, en bij het 'dunner' worden van de meest saillante collectiviteitsbindingen, waar de auteurs, overigens niet in dit hoofdstuk, enkele voorbeelden van geven, is er niet alleen de vraag wat dit betekent voor de bestendiging van de orde(ning) in de sociale werkelijkheid, maar ook de vraag voor het voortbestaan van de sociologie zelf.

Hoofdstuk 5 is gereserveerd voor een van de meest centrale concepten uit de sociologische theorie, het concept *cultuur*. Daarbij worden niet alleen de elementen waarden, normen, doeleinden en verwachtingen besproken en met elkaar in verband gebracht, maar worden ook de diverse kenmerken van cultuur behandeld. Daarnaast zijn paragrafen gewijd aan bekende noties als dominante cultuur, subcultuur en tegencultuur met interessante beschrijvende voorbeelden. Langs Ogburn kan in zo'n chapter natuurlijk niemand heen, maar ik ben, als het om deze socioloog ging, altijd voorzien van de cultural lag-theorie. De Vlamingen prefereren echter de notie cultural gap-theorie. Attent vind ik het idee om in een aparte paragraaf het concept cultuur te belichten als een van de grondstoffen voor het cement van de samenleving zoals de cultuur als de basis voor het anticiperend handelen.

Hoofdstuk 6 gaat over *socialisatie en deviantie*. De bekende en belangrijkste kennis op dit terrein staat in dit hoofdstuk. Een heel rake sociologische typering van een van de functies van socialisatie mag in deze recensie echter niet onvermeld blijven. De auteurs noemen namelijk in de context van de bedoelde paragraaf het socialisatieproces als *de ontwikkeling van een zombie tot een zelf met een eigen identiteit*. Van mij mogen dergelijke zinnen in het gouden boek.

Hoofdstuk 7 gaat over *organisaties* – waarom deze materie niet gekoppeld aan het hoofdstuk over groepen? – en natuurlijk komen daar de gedachten over het fenomeen bureaucratie en de ijzeren wet van Michels aan bod. Daarnaast zijn er ook enkele (zeer korte) beschrijvingen van allerlei organisatietypen. Wellicht is dat een poging om aansluiting te vinden bij allerlei eigentijdse kundes die zoveel populairder zijn dan de moederwetenschap zelf.

De hoofdstukken 8 en 9 betreffen het concept *structuur* in ons metier, en daarbij worden vanzelfsprekend de aspecten gelaagdheid en ongelijkheid benadrukt. De verschillende

zienswijzen in de sociologie over deze aspecten, met name de twee meest duidelijke: het structureel functionalisme en de conflictsociologie, vormen ook in deze inleiding de basis voor deze hoofdstukken.

Hoofdstuk 10 handelt over *solidariteit en conflict*, en hier zijn weer de twee bekende tegengestelde systeemnoties uit de sociologische theorie aan de beurt. Dit onderwerp, op zich altijd een wat gedurfde materie voor een inleiding, was mijns inziens nu een aardige aanleiding geweest om een korte beschouwing over de verschillende paradigma's uit te schrijven.

Het slothoofdstuk gaat over *sociale verandering en modernisering*. De paragraaf gereserveerd voor sociale verandering vind ik zelfs voor een inleiding veel te 'mager' en bovendien is het aardige schema over dit onderwerp uit De Jager en Mok maar voor de helft behandeld. De paragrafen over modernisering zijn daarentegen op niveau. Ik miste alleen het bekende schema van de zogenaamde vijf-veldentheorie. Vreemd natuurlijk als je wel de inhoud en de benaming van de velden bespreekt – cultuur, structuur, psyche en de natuurlijke condities – en dan niet het zo illustratieve schema daarbij geeft.

Conclusie: de inleiding tot – waarom niet gewoon *in* – de sociologie *Het speelveld en de spelregels* is een leuk en vlot geschreven verhandeling. Ik heb er in het voorgaande al een keer op gewezen, maar erg aardig vond ik met name een opvallend aantal zeer rake sociologische omschrijvingen of definiëringen van (eigentijdse) maatschappelijke verschijnselen. Zo wordt bijvoorbeeld het proces van individualisering beschreven als de toename van de betekenis van het individu als zingever voor zijn/haar handelen. Maar ook een opmerking als 'de natuur wordt steeds meer sociaal – sociologisch – ingevuld' is, hoe vanzelfsprekend ook, zeer attent. Dat het boek in feite een Vlaams produkt is, is – en ook dat is een verdienste – nauwelijks een probleem voor de Nederlandse lezer. Ik heb alleen even moeten nadenken bij de uitdrukking 'langsom', en een novum voor mijn Nederlandse oren en ogen was de notie 'Halo'. Dat staat dan voor 'Huwelijk op loopafstand' en wordt door de auteurs vermeld als een (Vlaams?) eigentijds samenlevingsalternatief.

Als inleiding gaat het derhalve om een aardig en redelijk compleet boek met wat merkwaardige accenten. Maar... er is geen sprake van iets nieuws in de rij van (Nederlandstalige) inleidingen, en wat de compositie betreft – ik sluit overigens niet uit dat ik in dit opzicht wat gedeformeerd ben – heb ik helaas de nodige bezwaren.

W. van den Berg

D.G.A. Kenis, **Improving Group Decisions. Designing and testing techniques for group decision support systems applying Delphi principles** (proefschrift). Universiteit Utrecht, 1995, 276 p.

Dit boek doet verslag van een exploratief empirisch onderzoek naar de bijdrage van een computerondersteunde Beleidsdelphi aan de communicatie en analyse van verschillende visies op complexe beleidsproblemen. Hiertoe wordt de computerondersteunde Beleidsdelphi vergeleken met een 'face-to-face'-groep zonder discussieleider. Dit onderzoek is ontsproten aan de gedachte dat, indien een computerondersteunde Beleidsdelphi minstens evenveel bijdraagt aan het inzicht in complexe beleidsproblemen als een 'face-to-face'-groep, de computerondersteunde Beleidsdelphi grote mogelijkheden biedt om geografisch sterk verspreide experts met niet te synchroniseren agenda's te betrekken in de analyse van complexe beleidsproblemen. Tevens kunnen grote besparingen worden gerealiseerd op de tijd die door de participerende experts wordt geïnvesteerd, en op de totale duur van de analyse van een complex beleidsprobleem.

Het onderzoek is opgezet als een laboratoriumexperiment. De participanten in de 'face-to-face'-groepen zijn opgevat als controlegroep, en de participanten in de computerondersteunde Beleidsdelphi's zijn opgevat als experimentgroep. De participanten zijn studenten zonder ervaring met en belang bij de geanalyseerde beleidsproblemen: de herstructurering van schoolbegeleidingsdiensten en de ontkoppeling van regionale zomervakanties.

De analyses op basis van experimentele gegevens zijn opgezet aan de hand van een overzicht van relevante variabelen in 'Group Decision Support Systems' van Pinsonneault en Kramer. Een aanvullend theoretisch argument ten faveure van de computerondersteunde Beleidsdelphi wordt ontleend aan de 'advanced Rational Choice Theory'. De variabelen van Pinsonneault en Kramer vormen aanleidingen tot het opstellen van acht hypothesen betreffende essentiële verschillen tussen de computerondersteunde Beleidsdelphi en de 'face-to-face'-groep.

De hypothesen zijn getoetst door middel van statistische analyse van de resultaten van inhoudsanalyse van rapporten van participanten over het onderhavige beleidsprobleem. Daarbij is tevens gebruik gemaakt van evaluaties door codeurs, die ieder alle rapporten met behulp van inhoudsanalyse hebben ontsloten voor statistisch onderzoek. Achteraf zijn de participanten geënquêteerd betreffende hun opinies over de inhoud en het verloop van respectievelijk de computerondersteunde Beleidsdelphi en de 'face-to-face'-groep. De resultaten van deze studie zijn echter teleurstellend. De acht gepostuleerde verschillen tussen de computerondersteunde Beleidsdelphi en de 'face-to-face'-groep zijn geen van alle significant, en de 'face-to-face'-groep werd door de participanten meer geapprecieerd dan de computerondersteunde Beleidsdelphi.

Deze resultaten zouden zó kunnen worden geïnterpreteerd dat de computerondersteunde Beleidsdelphi evenveel bijdraagt aan het inzicht in complexe beleidsproblemen als de 'face-to-face'-groep zonder discussieleider. Ware het niet dat de experimentele opzet van het onderzoek te lijden heeft van een methodologische onvolkomenheid. Het probleem is dat de onafhankelijkheid van de participanten in de verschillende experimenten niet is gewaarborgd. Dezelfde groep van participanten neemt met een tussentijd van één week deel aan zowel de computerondersteunde Beleidsdelphi als de 'face-to-face'-groep. Dit impliceert dat de cognitieve begincondities van opeenvolgende experimenten niet dezelfde zijn. Verder is informatieoverdracht tussen participanten binnen en tussen ieder van de acht experimentgroepen geenszins uit te sluiten. Hierdoor blijft de validiteit van de resultaten onbekend.

Een tweede punt van kritiek betreft de basis waaraan de acht gepostuleerde verschillen tussen een computerondersteunde Beleidsdelphi en een 'face-to-face'-groep zijn ontleend. De gehypothetiseerde verschillen zijn ontleend aan een overzicht van relevante variabelen in 'Group Decision Support Systems', opgesteld door Pinsonneault en Kramer op basis van vergelijkingen van onderzoek door derden. De samenhang tussen de relevant geachte variabelen is onbekend, zodat de mate van willekeur in de selectie van deze variabelen door Pinsonneault en Kramer onduidelijk blijft; met andere woorden, er ontbreekt een theoretisch kader waarin de relevantie van deze variabelen door hun onderlinge samenhang duidelijk wordt.

Een derde punt van kritiek betreft de redenering ten faveure van de computerondersteunde Beleidsdelphi. Deze methode zou beter dan een 'face-to-face'-groep in staat zijn om het informatietekort van de participanten betreffende het onderhavige beleidsprobleem op te heffen vanwege een beter georganiseerde informatie-uitwisseling tussen de participanten. Desondanks blijft de 'bottle-neck' van een zeer beperkte cognitieve informatieverwerking door individuen bestaan. Het idee dat door het verminderen van het informatietekort van individuen deze individuen zich meer conform 'advanced Rational Choice Theory' zouden gaan gedragen, is dan ook volstrekte onzin. En door 'Rational Choice Theory' te verbinden met de

omstandigheden waarin de participanten zich bevinden, i.c. het hier zogenoemde 'frame' van de besluitvormingssituatie, draagt niets daaraan bij. Herbert Simon zegt hierover dat de gespecificeerde randvoorwaarden dan meer bijdragen aan de verklaring van de uitkomst van de (collectieve) beslissingssituatie dan de beslisregel van 'Rational Choice Theory'. Verder dient opgemerkt te worden dat de term 'frame' in de besluitvormingsliteratuur is ingebracht door Tversky en Kahneman. Zij geven daarmee het effect aan van een beperkte variatie in de waarden van verwachte nuttigheden, die zijn toegekend aan de beschouwde gedragsopties, op de gehanteerde beslisregel. 'Framing' is een psychologisch proces en representeert niet de randvoorwaarden van de besluitvormingssituatie. Dit betekent overigens niet dat de omstandigheden geen invloed kunnen hebben op het proces van 'framing'.

Resumerend kan worden gesteld dat dit proefschrift geen verbeteringen bevat ten opzichte van eerder (Nederlands) onderzoek (Vennix 1990; Verburch 1994) naar de effectiviteit van 'Group Decision Support Systems' in de analyse van complexe beleidsproblemen. Een gefundeerd theoretisch kader ontbreekt. De onderzoeksopzet rammelt. En er wordt veel werk gemaakt van de statistische analyse van data, die als gevolg van de genoemde onvolkomenheden zelfs niet in de verste verte tegemoet komen aan de onderliggende assumpties van de gehanteerde statistische technieken. Ergo, er worden data-artefacten geanalyseerd die de gepostuleerde hypothesen niet verwerpen. Maar zoals eerder is opgemerkt, is dat geen toeval gezien de experimentele opzet van het onderzoek. Door vooraf het werk van, onder anderen, Stroebe en Diehl te bestuderen, hadden de meeste van de hier te berde gebrachte kritiekpunten kunnen worden voorkomen. De wetenschappelijke kwaliteit van de onderhavige studie zou daardoor aanmerkelijk hoger zijn uitgevallen.

Jan Faber